

Anne-Marie Christensen

Wittgenstein og religiøsitet: En introduktion

Religiøsitet og religion

Religion synes i disse år at stå i et underligt dilemma i Danmark. På den ene side bliver vi mere og mere kritiske over for religiøse dogmer af enhver art, og vi udviser en stadig voksende mistillid over for mennesker, som åbent erkender at have et tilhørsforhold til etablerede religioner – måske fordi vi ser et sådant tilhørsforhold som en potentiel fare for fundamentalisme. Den generelle accept af en sådan kritisk indstilling til religiøse institutioner synes også at være grunden til, at landets folkekirke har set sig nødsaget til at finde plads til i hvert fald én præst, der eksplicit afviser at tro på en af sin egen kirkes helt grundlæggende læresætninger.

På den anden side oplever religiøsiteten en renæssance, hvor stadig flere mennesker finder behov for at søge mening og vejledning i religiøse kontekster, såvel traditionelle som alternative. På trods af en mistillid til etablerede religioner søger mange alligevel inspiration i religiøse erfaringer og -fællesskaber i håbet om, at det kan hjælpe dem med at etablere et fast udgangspunkt for eller en mening i deres tilværelse. Denne søgen viser sig såvel i opblomstringen af alskens såkaldt alternative praksisser, som healing og numerologi, som i den stadig stigende interesse for østens religioner. Også kristendommen er et mål for denne stigende interesse for tilværelsens religiøse dimension; f.eks. registreres der stadig flere etablerede kristne alternativer til folkekirken, ligesom stadig flere bruger de mere »eksotiske« indslag i folkekirken, som de nyopståede åbne natkirker eller det voksende antal kurser i kristen spiritualitet.

Men et sted, hvor den voksende interesse for det religiøse ikke synes at have nogen effekt, er i tilslutningen til det, der ofte opfattes som folkekirkens kerne, nemlig den traditionelle kirkegang, den fælles bøn og i tilslutningen til kirken som en aktiv del af menneskers hverdag. Nutidens søgen efter det *religiøse* er altså ikke nødvendigvis en søgen efter en etableret *religion*. For så vidt som man i dag vender sig mod eksisterende religiøse praksisser i jagten på en mening med livet, bliver de enkelte praksisser ofte plukket ud af kontekst, de bliver tilpasset og individualiseret efter den enkelte religiøse »brugers« behov. Man kan dermed måske ligefrem tale om, at mange i dag forsøger at udvikle en religiøsitet, som er løsrevet fra de etablerede religioner.

Hos filosofen Ludwig Wittgenstein (1889-1951) finder man overvejelser over udgangspunktet for en sådan »løsrevet« religiøsitet og over spørgsmålet om, hvordan man overhovedet kan leve religiøst, når man ikke ser sig i stand til at indgå i traditionelle kirkelige fællesskaber. Således bemærkede Wittgenstein til en af sine venner, at han ikke var nogen religiøs mand, men at han ikke kunne lade være med at se alting fra »et religiøst synspunkt« (Drury 1984, 79). Wittgenstein var dybt optaget af religiøse tænkere og af de grunde, som fik mennesker til at vende sig mod religionen, samtidig med, at han aldrig var aktivt medlem af nogen kirke eller udviste nogen synderlig interesse for den etablerede religion i sin samtid. I stedet kæmpede han livet igennem med overvejelser over forholdet til Gud, menneskets behov for nåde og specielt spørgsmålet om, hvordan man giver sådanne overvejelser den *rigtige* plads i sit liv; hvordan man tager dem *alvorligt*. I denne forstand ligner Wittgensteins tilgang til det religiøse den, man finder hos Søren Kierkegaard.

I en hvis forstand kan man sige, at det religiøse for Wittgenstein – som for mange i dag – var et personligt projekt, idet han gennem det religiøse søgte at finde en referenceramme, som kunne etablere mening i hans liv. Men dette indebærer ikke, at hans projekt er egoistisk. I stedet udspringer det af en for ham nødvendig forståelse af, at en »tilværelsens mening« kun kan etableres ved, at man

ændrer sit liv, og at denne ændring altid udelukkende kan komme fra individet selv (KV, 65; 1946).

Wittgensteins ambivalens over for forholdet mellem religiøsitet og etableret religion tilbyder os med andre ord muligheden for at følge en indsigtfuld tænkens forsøg på at forene en afstandstagen fra etablerede religioner med en søgen efter at finde plads til det religiøse i sit eget liv. På denne måde taler Wittgensteins overvejelser direkte til det nutidige, religiøst søgende menneske.

Wittgensteins liv og værk

Wittgenstein er ikke kendt som en religiøs tænker, og det er der gode grunde til. Hans biografi er lige så spektakulær, som den efterhånden er alment kendt.¹ Han var født ind i en af de rigeste familier i Wien i 1800-tallets slutning, gik på et tidspunkt i skole med Adolph Hitler og blev uden forudgående filosofisk skoling elev af, og senere udfordrer til, en anden af det 20. århundredes store tænkere, nemlig engelske Bertrand Russell. Da Første verdenskrig brød ud, meldte Wittgenstein sig som frivillig til den østrigske hær, og på trods af militærtjenesten arbejdede han videre på sine filosofiske ideer – også da han i 1918 blev sat i italiensk krigsfangenskab. Dette arbejde resulterede i hans første filosofiske hovedværk *Tractatus logico-philosophicus* (*Logisch-philosophische Abhandlung* 1921; dansk oversættelse 1963); det eneste værk, han selv færdiggjorde, og som blev udgivet i hans levetid.

Ved første øjekast er *Tractatus* ikke noget religionsfilosofisk værk. Det er i stedet et værk, som forsøger at løse filosofiens problemer gennem en sprogkritisk metode, der skal vise grænserne for, hvad vi meningsfuldt kan udtrykke os om, og dermed hvad vi meningsfuldt kan tænke. Det vil sige, at dets omdrejningspunkt er

1 For en strålende biografi over Wittgensteins liv samt en introduktion til hans grundlæggende filosofiske ideer, se Monks *Ludwig Wittgenstein – geniets forpligtelse* 1995.

sproget og dets virkemåde, herunder logikkens status. Værket har da også primært haft indflydelse i kraft af dets logiske og sprogteoretiske overvejelser. Således (mis)brugte de logiske positivister *Tractatus* som grundlag for en sprogteori, der skulle vise, hvordan overvejelser om filosofi, værdi og religion er udelukkede fra den meningsfulde del af sproget. De ville dermed give et argument for, at det kun er naturvidenskabernes arbejdsområder, der reelt kan have betydning for os. Dette var imidlertid *ikke* Wittgensteins opfattelse.

Det religiøse optræder skam i *Tractatus*. I en af de allersidste sektioner skriver Wittgenstein således: »*Hvorledes* verden er, er fuldstændig ligegyldigt for det højere væsen. Gud åbenbarer sig ikke i verden« (TLP 6.432). Det er åbenlyst, at Wittgenstein ikke mener, at overvejelser om Gud og religiøsitet ligner naturvidenskabelige overvejelser. Men det betyder ikke nødvendigvis, at han anser dem for at være værdiløse, de er bare en *helt anden* type. Ydermere lægger Wittgenstein stor vægt på sådanne overvejelser; han mener blot ikke, at de hører til i et teoretisk værk som *Tractatus*. Dette synspunkt afspejles i et brev til en potentiel udgiver af værket, hvor Wittgenstein hævder, at han i et udkast til *Tractatus* havde overvejet at skrive, at »mit værk består af to dele: af den del, som foreligger her, og af alt det, som jeg ikke har skrevet. Og netop denne anden del er den vigtigste« (BLF, 35; forfatterens oversættelse). At den tidlige Wittgenstein altså hverken vil afvise eller prøve at eliminere det religiøse, er efterhånden også alment anerkendt. Til gengæld er det stadig omdiskuteret, hvori hans alternative forståelse af det religiøse består, hvilket er omdrejningspunktet for en række af denne antologis artikler.

Med udgivelsen af *Tractatus* anser Wittgenstein sit filosofiske arbejde for færdiggjort. Ja, ikke bare sit eget, men *hele* det filosofiske arbejde, og han forlader derfor filosofien for at få sig et »ordentligt« arbejde, først som skolelærer, senere som gartner og arkitekt. Han falder dog ikke rigtig til ro og drages langsomt tilbage til filosofien, således at han efter 1929 tilbringer størsteparten af sin tid som fagfilosof i Cambridge. I alle disse år nedskriver han løbende sine

filosofiske overvejelser, og han samler også selv nogle af sine skrifter til næsten færdige værker som f.eks. *'The Big Typescript'* (2000b) og *Filosofiske undersøgelser* (*Philosophische Untersuchungen* 1953; dansk oversættelse 1971). Ingen af disse værker udgives imidlertid i Wittgensteins levetid.

I denne senere periode af sin tænkning fastholder Wittgenstein sit sprogfilosofiske udgangspunkt og sin kritiske behandling af traditionel filosofisk tænkning, men *Tractatus'* stramme form omformes radikalt til en dialogisk, metaforfyldt skrivestil, ligesom den tidlige Wittgensteins noget ensidige syn på sproget eksploderer i den sene filosofis utallige påvisninger af de mange forskellige former, vores sprog tager; dets mange *sprogspil*. Central for udviklingen af denne nuancerede sprogopfattelse er den sene Wittgensteins kritiske betoning af sprogets afhængighed af sammenhængen med vores levemåde – eller *livsform*, som det kommer til at hedde. Heller ikke Wittgensteins andet hovedværk *Filosofiske undersøgelser* behandler i nogen udpræget grad religiøse temaer, selvom de strejfes i enkeltstående bemærkninger. Kernen i værket er i stedet overvejelser over sprogets mulighed og grundlag, over dets afhængighed og uafhængighed af regler og over en række bevidsthedsfilosofiske emner. Det er derfor nærliggende at se Wittgensteins livsværk som én lang, sammenhængende undersøgelse af en række centrale sprogfilosofiske spørgsmål, der undersøges med en stadig højere grad af nuancering og ud fra en stadig større forståelse for sprogets – og vores tilværelses – uendeligt store kompleksitet.

Wittgensteins religionsfilosofi: En personlig stræben

I sine to hovedværker behandler Wittgenstein altså næsten ingen traditionelle religionsfilosofiske spørgsmål. Det er derfor nærliggende at spørge om, *hvordan* det overhovedet er muligt at tale om 'Wittgensteins opfattelse af det religiøse'. Svaret findes et andet sted end i hans hovedværker. For parallelt med disse udarbejder han som sagt en lang række andre filosofiske tekster, han skriver foredrag og dagbøger, og der findes desuden en stor mængde noter,

som andre har nedskrevet efter samtaler eller forelæsninger med Wittgenstein. Mange af disse tekster beskæftiger sig indgående med det religiøse, og de giver dermed det nødvendige tekstgrundlag for at arbejde med Wittgensteins religionsfilosofi. På dansk er teksterne primært tilgængelige i *Forelæsninger og samtaler* (2001) samt en samling af Wittgensteins mere private overvejelser med titlen *Kultur og værdi. Spredte bemærkninger* (1991). Man finder her selvstændige undersøgelser af og overvejelser om det religiøse; disse mindre tekster giver også en forståelseskontekst for de mere løse bemærkninger i hovedværkerne.

Det er dermed primært i den faktiske dialog med andre, i forelæsninger, samtaler og i diskussionen med sig selv, f.eks. i hans dagbøger, at Wittgenstein drøfter det religiøse. At de religiøse betragtninger således ikke optræder i værker, han selv intenderede for publikation, og at de ofte er nedskrevet i mere personlige sammenhænge, betyder til gengæld, at der er et behov for at reflektere over disse betragtningers status; en refleksion som man finder i flere af artiklerne i nærværende antologi. Der er dog også en dybere pointe med den personlige karakter af mange af de religiøse bemærkninger, for Wittgenstein mener netop, at spørgsmålet om det religiøse er noget, som man nødvendigvis er nødt til at nærme sig gennem overvejelser, der udspringer fra et konkret, levet menneskeliv. Således skriver han:

Kristendommen er ingen lære, jeg mener, ingen teori om, hvad der er sket, og hvad der vil ske med menneskets sjæl, men en beskrivelse af en faktisk hændelse, der finder sted i menneskets liv. For 'erkendelsen af synden' er en faktisk hændelse, ligesom fortvivlelsen og forløsningen gennem troen er det. (KV, 40; 1937)

Ifølge Wittgenstein vil en abstrakt teori, om f.eks. kristendommen, aldrig kunne bibringe os den korrekte forståelse af det religiøse. I stedet mener han, at man må begynde med at se på religiøsitet, som den udfolder sig i den enkeltes liv og i vores fælles erfaringer.

Det mest nærliggende liv for Wittgenstein at undersøge er naturligt nok hans eget. Det betyder, at han, som Steen Brock bemærker det i sin artikel, bruger sig selv som *et eksempel* på, hvordan et menneske skal kæmpe for at forlige sig med troen.

Men selvom man har påvist *muligheden* af at behandle Wittgensteins religiøse overvejelser, er det også relevant at spørge om, *hvorfor* man skal interessere sig for disse. Jeg mener, at der i hvert fald er ét tema i Wittgensteins bemærkninger, som gør dem specielt relevante i dag. Wittgenstein beskriver nemlig en *personlig søgen* efter det religiøse, som afspejler en udbredt tendens i dag. Selvom der tales meget om, hvordan dansk kultur er formet af et grundlæggende kristent livssyn, udgør dette for mange mennesker netop blot et vagt værdigrundlag – ikke nogen egentlig religiøs livsform. Mange vokser op uden at tro eller kirke er en integreret del af deres hverdag. De kender og forstår f.eks. udelukkende folkekirken som en mulighed, der formløst optræder i deres liv. Tidens individualiserede opfattelse af religion er dermed ikke nødvendigvis et udslag af egoistisk individualisme. I stedet finder det enkelte menneske sig placeret i en situation, hvor hun selv må kæmpe for at finde en tilgang til det religiøse, der kan (gen)skabe kristendommens forbindelse til det liv, hun allerede lever. I Wittgensteins begreber kan man udtrykke det således, at hvis troen er en faktisk hændelse i menneskets liv, er det for mange svært at finde eller give plads til denne hændelse. Måske fordi de ikke har konkrete erfaringer med det religiøse, eller måske fordi de besidder en vis skepsis overfor folkekirken som formidler af troen. Selvom man som Wittgenstein mere eller mindre eksplicit mener, at religiøsitet, for overhovedet at have et indhold, må spille en reel rolle i ens liv, vil mange i udgangspunktet ikke vide, hvad det vil sige, fordi de på ethvert praktisk område af deres liv er verdsligt opdraget. Individualiseringen af det religiøse kan dermed også ses som et tegn på, at kirken i dag for manges vedkommende ikke magter at tilbyde tilgængelige forestillinger om det religiøse.

Ifølge Wittgenstein kan den enkeltes stræben efter et religiøst udtryk imidlertid også række ud over jagten på et passende reli-

giøst tilbud. Han ser nemlig også denne stræben som udtryk for et nødvendigt træk ved religiøs tro som sådan. At tro er for Wittgenstein at tage imod og fastholde en ændring af hele grundlaget for ens tilværelse. Da han fremhæver den aktive »fastholdelse« som det centrale i troen, anser han ideen om, at man kan forsøge at nærme sig troen gennem en *passiv* overtagelse af en etableret religiøs praksis for at være en misforståelse. I en bemærkning fra sidst i hans liv prøver Wittgenstein at udtrykke denne holdning:

Det forekommer mig, at en religiøs tro kun kunne være noget i stil med en lidenskabelig besluten-sig for et referencesystem. [...] En lidenskabelig hagen sig fast i denne opfattelse. Og instruktionen i en religiøs tro måtte altså være fremstillingen, beskrivelsen af dette referencesystem og samtidig en appel til samvittigheden. Og disse to ting måtte til sidst bewirke, at den instruerede selv, ud fra sit eget referencesystem, fattede det religiøse lidenskabeligt. (KV, 75; 1947)

Et centralt begreb i ovenstående er *lidenskab*. Uden den enkeltes lidenskabelige fastholdelse af, »besluten-sig for« eller »hagen sig fast i« det religiøse gives der ingen tro. Samtidig understreger Wittgenstein, hvordan det religiøse ikke er et bestemt *indhold*, man etablerer i sit liv, men i stedet et *referencesystem*, en »måde at bedømme livet på«.

Man kan belyse dette ved hjælp af en sammenligning. Hvis man beslutter sig for at leve sundt, så ændrer man indholdet i sit liv: Man skifter chips ud med gulerødder, man tager cyklen i stedet for bilen, etc. Men med det religiøse ændrer man i stedet forudsætningerne for ens liv; man ændrer selve *grundlaget* for at overveje sundhed frem for bekvemmelighed, idet man sætter alle disse spørgsmål i relationen til noget tredje, nemlig det guddommelige. Eksempelvis kan man forestille sig en person, der tidligere traf sine valg ud fra en målsætning om at fremme sine personlige ambitioner, men som nu prøver at udtrykke sin tro ved at træffe valg i lyset af det ansvar, som følger af at være blot en lille del af den større sammenhæng, som Guds skaberværk udgør. På denne måde kommer det religiøse

til at gennemsyre alt, hvad man gør. Med troen etablerer man – og den aktive form er vigtig her – en helt anden måde at leve på, man sætter nye regler for sin tilværelse.

‘Wittgenstein om religion og religiøsitet’

Denne antologi har et dobbelt sigte. Det ene er at give en omfattende og brugbar introduktion til Wittgensteins religionsfilosofiske overvejelser ved at samle en række artikler, der tilsammen dækker alle hovedtemaerne i Wittgensteins religionsfilosofi. Derfor er antologiens artikler også arrangeret i fire overordnede dele: Allerførst gives der en generel idehistorisk placering af Wittgensteins religiøse overvejelser. Derefter følger en afdeling af antologien, der i kronologisk orden undersøger Wittgensteins opfattelse af Gud og tro i *Tractatus*-perioden, hans senfilosofiske opfattelse af religion og teologi samt kontinuitet og brud igennem hele hans tænkning om det religiøse. Næste del behandler mere specifikke temaer i Wittgensteins overvejelser: undersøgelser af fremmede kulturers religiøse ritualer, den kristne lære om prædestination, ideen om et liv efter døden og forholdet mellem etik og religion. Antologien afsluttes med en artikel, der placerer Wittgensteins religionstænkning i en bredere religionsfilosofisk kontekst.

Det er imidlertid også vigtigt at understrege, at antologien ikke udelukkende er ment som en introduktion. Dens andet sigte er at præsentere Wittgensteins religiøse overvejelser som et levende forskningsområde, der har stor relevans for den almene, nutidige debat om religionens placering. Målet er ikke at fremstille en konsensus i fortolkningen af Wittgensteins tænkning, men at præsentere en række forskellige synspunkter, som den kan bruges til at belyse. Alle artiklerne repræsenterer derfor de individuelle bidragsyders forskning, og selvom der er et stort tematisk slægtskab mellem mange af artiklerne, kan man også finde eksempler på indbyrdes uenighed.

Antologien åbner med Hans Jørgen Schanzs artikel »Religiøsitet uden religion«, der giver en generel placering af Wittgensteins